

Brandner, Aleš

Z historie sémantiky ruského dativu

Opera Slavica. 2012, vol. 22, iss. Supplementum, pp. 16-23

ISSN 1211-7676 (print); ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/125613>

Access Date: 06. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Z HISTORIE SÉMANTIKY RUSKÉHO DATIVU

Aleš Brandner (Brno)

Abstrakt:

Sémantické významy, které se vyjadřují v současné ruštině pomocí dativních konstrukcí, představují velmi pestrou a složitou záležitost. Studium historie užívání dativních spojení umožňuje hypoteticky stanovit jejich původní sémantiku.

Ve staré ruštině spojení slov a jejich syntaktické zapojení do věty bylo odlišné ve srovnání se situací v současném jazyce. V průběhu historického vývoje ruštiny docházelo k podstatným změnám v systému rekece, měnily se významy některých prostých pádů a pádů předložkových; tyto změny byly podmíněny snahou jazyka o přesnější vyjádření určitého významu. Bezpředložkové konstrukce byly vytlačovány konstrukcemi s předložkami.

Klíčová slova: sémantické významy, dativní konstrukce, stará ruština, historický vývoj, prosté pády, předložkové pády, nepřímé pády

From History Semantic of the Dativ in Russian

Abstract:

Semantic meaning, which is expressed in contemporary Russian by means of dative constructions, represents a very varied and complex subject. Historical study of the dative form's use enables us to, hypothesise their original semantics.

In old Russian, the connection between words and their syntactical placement in a sentence was different in comparison with the situation in present day language. Throughout the historical development of Russian there were essential changes in the system of (verbal) the meanings of some of the simple and prepositional cases have changed. These changes have come about due to a general tendency of the language to become more specific by attempting to express the exact meaning. Non-prepositional case were replaced by constructions with various prepositions.

Key words: semantic meaning, dativ constructions, old Russian, the historical development, the simple cases, the prepositional cases, the indirect cases

Pádovými koncovkami se ve shodě s jejich významem vyznačují syntaktické souvislosti substantiv a také jiných skloňovaných slov. Podle větných a obsahových vztahů jsou způsoby užívání jednotlivých pádů různé. Pádové tvary obvykle vstupují do syntaktických vztahů. Každý pádový tvar se užívá v současném jazyce pro vyjádření určitého významu, přičemž tentýž pádový tvar může být použit pro vyjádření několika významů. To umožňuje jeho využití v různých

konstrukcích; takže každý pád má pevný okruh významů, které se s jeho pomocí vyjadřují a které můžeme určit a vyjmenovat. Obdobně tomu bylo i ve staré ruštině, avšak v průběhu jejího vývoje došlo k některým změnám v sémantice jednotlivých pádových tvarů, přičemž důležité je zde to, že zanikaly ty významy, které bylo možné vyjádřit jinak. Současná ruština často zachovává některé konstrukce, v nichž tvary pádů vystupují ve významech, které nebyly pro ně charakteristické. Takové případy vyžadují historického vysvětlení (srov. Иванов–Потиха 1985, 144).

V indoevropštině a v praslovanštině vyjadřovaly prosté, bezpředložkové pády mnohem častěji adverbialní významy, než je tomu dnes. Desémantizace probíhala u různých pádů různě a představovala jejich postupnou syntaktizaci; mj. vyvolala časem potřebu vyjadřovat některé konkrétní, adverbialní významy už nejen pouze pádem, ale pádem + předložkou. Bezpředložkové pády byly takto vytlačeny pády předložkovými. Později předložkové pády ztrácely konkrétnost, a to bylo jedním z faktorů pro ustanovení v jazyce volných pádových spojení s předložkami, která mohou vyjadřovat jemné významové odstíny adverbialních vztahů. Došlo tak k sémantickému omezení jednotlivých předložek a odstranění jejich nežádoucí homonymie, která byla často příčinou nepřesného vyjádření myšlenky (srov. Стеценко 1977, 97; Mrázek–Popova 1982, 91).

Pozornost budeme dále věnovat historii ruského dativu. Mnohé jeho významy vyšly z užívání, ale některé pozůstatky jsou dosud doloženy v některých konstrukcích.

V současné ruštině se dativ užívá ve spojení se slovesy. Dativ při slovese vyjadřuje nepřímý předmět. Je buď jediný (srov.: *доверять другу, радоваться успеху*), nebo stojí vedle přímého předmětu akuzativního (srov.: *подарить книгу товарищу, писать письмо родителям*). Objektový význam se zde konkretizuje jako význam objektu-adresáta. V neosobních větách se dativ může vztahovat k slovesu nebo predikativnímu příslovci, které vyjadřuje neosobní predikát (srov.: *Мне далеко до вокзала, Варьке не спится, Нам весело*). Dativ v takových konstrukcích označuje osobu nebo předmět, na který se vztahuje stav vyjádřený přísudkem neosobní věty. Jde o tzv. subjektový dativ (srov. Шведова–Лопатин 1990, 163).

Málo v užívání je v současné ruštině dativ u jmen (tzv. dativ adnominální), který není závislý na slovesu, nýbrž vyplývá z možnosti daného jména pojit se s dativem (srov. Zajíčková 1972, 54). Nejrozšířenější jsou spojení, která významově odpovídají daným slovesům nebo jde o deverbativa (srov.: *подарок маме, телеграмма родителям, помощь сестре, преданность родине*). V ne-slovesných větách se adnominální dativ vztahuje k hlavnímu členu – nominativu jména a označuje osobu nebo předmět, k nimž směřuje to, co označuje řídicí člen (srov.: *честь и слава героям, привет жене*).

Výzkum užívání dativních tvarů v průběhu historického vývoje ruštiny umožňuje hypoteticky rekonstruovat jejich sémantiku z historického pohledu. Staroruská slovní spojení a syntaktické vazby ve větě se odlišovaly od současného stavu. Výrazné jsou tyto odlišnosti především při určování rekce. Došlo zde k sémantickým posunům některých prostých a předložkových pádů. Tyto změny byly vyvolány snahou přesněji vyjádřit určité významy (srov. Zajíčková 1972, 77).

Nejstarší význam dativu byl význam **prostorový**. Ve staré ruštině byly rozšířeny konstrukce s prostým, bezpředložkovým dativem pro označení místa, k němuž směřuje pohyb. Srov.: *А Изяславъ иде Кыеву* (Новг. лет.), *Приде Олегъ изъ Грекъ Тматороканю* (Пов. вр. лет), *Приде Святополкъ Кыеву* (Пов. вр. лет). Z uvedených příkladů vyplývá, že v dativním tvaru vystupovaly především názvy měst, k nimž byl zacílen pohyb. Prostý, bezpředložkový dativ vystupoval téměř výlučně u toponym, nejčastěji při aoristu *иде* a *приде*, a označoval místo, k němuž směřuje pohyb jak se vstupem, tak i bez vstupu do něj (srov.: Обнорский 1946, 56; Ломтев 1956, 233; Gallis 1963; Бранднер–Жажа 2011).

Dativní aktant s cílovým významem místním se vyskytoval i při jiných slovesech pohybu. Srov.: *Бежа Ростиславъ Тматороканю* (Пов. вр. лет), *И пущиша митрополита Кыеву* (Новг. лет.), *Глѣбъ же вниде Черниговъ* (Пов. вр. лет).

Směrový dativ se někdy objevoval i u jmen obecných. Srov.: *И отпусти я домови вся* (Пов. вр. лет), *А остатъкъ бьеныхъ тѣхъ бежаще дружинѣ своеи* (Пов. вр. лет).

A. N. Stecenko upozorňuje, že užití prostého dativu s cílovým významem místním bylo omezeno stylisticky. Tato pádová spojení se užívala hlavně v letopisech, ale nejsou doložena v písemných památkách jednáciho charakteru (srov. Стеценко 1977, 100).

V průběhu vývoje byl prostý směrový dativ nahrazen dativní konstrukcí s předložkou *къ*, která označuje místo bez vstupu objektu do něj; jde o tzv. exkluzivní dativ (srov.: *Приде Чернигову* > *Приде къ Чернигову*, *Поиде Переяславию* > *Поиде къ Переяславию*; ze souč. ruš. *приехать к городу*). Dativ s předložkou *къ* namísto prostého dativu je doložen v podobných konstrukcích už ve staroruských textech (srov. Кретьова–Собинникова 1987, 102). Pomocí prostého dativu se nadále vyjadřovalo směřování objektu do cíleného místa se vstupem do něj. Teprve později vešla v užívání akuzativní konstrukce s předložkou *въ*; šlo o tzv. dativ inkluzivní (srov.: *Зова къ себѣ Кыеву* > *Зова къ себѣ въ Кыевъ*, *Иде къ брату Новгороду* > *Иде къ брату въ Новгородъ*; ze souč. ruš. *приехать в город*). V 15. století byla spojení s předložkovými pády už běžně užívaná (srov. Иванов 1983, 386). Původní cílový dativ s místním význa-

mem je zachován v příslovcích *домой, долой*; od původu jsou to tvary Dsg od *домъ, доль > домови, долови*.

Z uvedených dokladů můžeme stanovit užití prostého dativu ve významu přemístění objektu do finálního cíle. Tento význam mohl motivovat použití dativu pro vyjádření dějů, které vyjadřují objekt myšleného dotyku. Jde o tzv. **dativ vnitřního prožitku**, který byl velmi rozšířen ve staré ruštině. Sem můžeme zařadit konstrukce, které označují osobu nebo předmět, ke kterému směřuje vnitřní prožívání děje subjektem. Srov.: *Да тебе ся надеемъ* («надеемся на тебя»), *Посмеемся ему* («над ним»), *Нача ей негодовати* («на неѣ»). V současném jazyce se taková spojení užívají jen při některých slovesech určitého významu (srov.: *улыбаться ребёнку, нравиться учителю, лстыть начальнику, следовать советам врача, учить мальчика вежливости, радоваться достижениям современной техники, завидовать сослуживцу*).

Poté co vyšel z užívání prostý dativ s prostorovým významem motivace označení objektu myšleného dotyku upadla v zapomnění (srov. Попова 1980). Objektový dativ tohoto významu se stal nemotivovaným a byl ovlivněn synonymickými a sémanticky průhlednějšími tvary s předložkovými pády (srov.: *принадлежать кому: земля принадлежит народу × принадлежать к кому: принадлежать к передовым борцам за свободу; следовать кому: следовать примеру × следовать за кем: одна колонка следует за другой*). Přesto velká skupina sloves zachovala objektovou dativní vazbu myšleného dotyku (srov.: *следовать заветам отцов, учиться грамоте, завидовать товарищу, подражать брату, изменить своим идеалам*).

Kořeny v daleké minulosti má užití dativu u sloves se sémantikou „dávání“. Význam těchto sloves má společnou vlastnost s významem prostorovým: vyjadřují finální bod přemístění. Jde o tzv. verba dandi et communicandi. Společná sémantika dativu prostorového a **dativu příjemce** umožňuje sémanticky zdůvodněný přenos dativního tvaru do pozici po slovese *давать*, obdobně po slovesech synonymního významu (srov. Leška 2003, 236). Příjemce v takových spojeních představuje finální bod přemístění předávaného předmětu (srov.: *давать ребёнку свежие фрукты, подарить товарищу книгу, преподнести юбиляру букет цветов*). V tomto významu se dativní podoba zachovala; po zániku prostorového dativu se po slovesech „dávání“ stala primární. To se odrazilo v ruském názvu tohoto pádu (дательный падеж). Dativní konstrukce se rozšířily na slovesa informace, předání, doručení, projevu vůle (srov.: *говорить жене, писать родителям, служить родине, помогать больному, запретить сыну курить, велеть учителям кончить занятия*). Dativ začal označovat příjemce výsledku děje (srov.: *сварить мужу обед, приготовить детям завтрак, убрать больному постель, спеть публике любимые песни*), zejména pak pro příjemce užitečných nebo naopak škodlivých výsledků (srov.: *служить родине, помогать отстающим ученикам в учёбе, мешать врачу работать*,

уступать женщине место в автобусе, вредить здоровью, препятствовать движению транспорта).

Neobvyklými ze současného hlediska jsou příklady, které představují konstrukce se slovesy se sémantikou „odnímání“, tzv. verba adimendi. Původní význam příjemce se v nich změnil v opačný, ve význam „brání, odnímání“ (srov.: *отрезана ему нога*). Z. D. Popova (srov. Попова 1980) nazývá tyto konstrukce «конструкциями с дательным теряющего лица». Vzniklé přetížení dativu příjemce bylo příčinou toho, že jeho význam se stal nejasným a bylo nutno použít zpřesňujícího vyjádření. V konstrukcích se slovesy se sémantikou „brání, odnímání“ se začalo užívat spojení *y + genitiv*, srov.: *У него отрезана нога, У пассажира украли чемодан, Возьмите у ребёнка спички, У пленного отобрали оружие, У них пропала собака, У него ничего не осталось* (srov. Наврѓанек 1976, 300). Tato konstrukce je doložena už ve staré ruštině. Srov.: *Отяши посадницьтво оу Завида и въдаши Михалеви* (Пов. вр. лет), *Отоима оу него имене* (Переясл. лет.), *Все взяши Ляхове оу него, показавше ему путь от себе* (Пов. вр. лет).

Při označení příjemce výsledku děje ve významu účelovém vešla v užívání konstrukce s předložkou *для + genitiv* (srov.: *купить для детей, угостить для праздника, сделать для развлечения*). Tato konstrukce je doložena už ve staré ruštině. Srov.: *Къто поиметь злообразну жену придатка дѣля или тества дѣля богата* (Мол. Дан. Зат.). Tam, kde se příjemce fakticky shodoval se subjektem děje, objevila se synonymická spojení s aktivními konstrukcemi (srov.: *Ему хотелось уйти – Он хотел уйти, Ребѣнку хотелось спать – Ребѣнок хотел спать, Мне вспоминается эта история – Я вспоминаю эту историю*). Tato spojení vedla k průlomů ve významu subjektivých forem dativu příjemce. Vytvořily se jednoduché věty se **subjektivým dativem**. V průběhu historického vývoje zde nedošlo k žádným změnám. Hojně je subjektivý dativ zastoupen v infinitivních neosobních větách typu *Мне траву косить*. Jedním z pozůstatků užití dativu příjemce je užití částic se ztrátou lexikálního významu v dativní podobě, která plní zesilující funkci citového vyjádření. Jde o tzv. **dativ citový** (srov.: *Ты мне смотри, Я тебе говорю, Не ходи мне туда*).

Ve staré ruštině je doložen **dativ vztahový**; šlo o prostý, bezpředložkový dativ, který nazval A. A. Šachmatov дательный заинтересованного лица (srov. Шахматов 1941, 339). Dativem se označovala osoba, v jejímž zájmu se uskutečňoval děj vyjádřený slovesem (srov. Mrázek–Popova 1982, 89). Srov.: *Отець ти умерль* (Пов. вр. лет), *Луче бы ми сдесь умрѣти* (Пов. вр. лет), *Святополкъ сѣдитъ ти Кыевѣ* (Пов. вр. лет). Později se užívání prostého dativu v tomto významu omezovalo. V současném jazyce se objevuje v ojedinělých případech, většinou jde o ustálená slovní spojení nebo přísloví jako *А он себе идѣт; Мне уши заложило* „zalehlo mi v uších“; *А он себе и в ус не дуе* „nic si z toho nedělá“. Na jeho místě má ruština buď konstrukci s předložkou *y + genitiv*, nebo

pouhý genitiv přivlastňovací, případně zájmeno přivlastňovací. Srov.: *У неё родилась дочь, У меня умер отец, Холодный пот выступил у него на лбу, Рука /у/ дедушки бессильно повисла, Моё сердце билось // Сердце у меня билось.*

Při substantivech se objevoval **dativ přivlastňovací**. Ve staroruských písemných památkách je doložen poměrně málo. Srov.: *Се имена воеводам* (Пов. вр. лет), *Копье летě сквозє уши коневи и удари вь ноги коневи* (Пов. вр. лет), *Ржа єсть желєзо, печаль умь челоувєку* (Мол. Дан Зат.). Tato konstrukce brzy zmizela ze živého jazyka. V současné ruštině se v tomto významu užívá genitiv přivlastňovací (srov.: *поведение Павла, слова отца, стихотворение Лермонтова*), popř. přivlastňovací adjektiva (srov.: *отцов стол, мамина сестра, бабушкино кресло*), která ve staré ruštině měla časté užití. Doklady s dativem přivlastňovacím můžeme najít ještě v písemných památkách ze 17.–18. století. Jejich výskyt však kolísá v závislosti na žánru dané památky; v textech, které jsou blízké hovorovému jazyku, je jich mnohem méně (srov. Борковский–Кузнецов 1963, 431; Янович 1986, 257). Dativní tvary zaznamenaly v průběhu historického vývoje ruštiny podstatné změny; vyjadřovaly nejen atributivní, ale i objektové významy. Například u M. Ju. Lermontova máme: *Полковник наш рождєн был хватом, Слуга царю, отец солдатам*. Z daného příkladu vyplývá, že přivlastňovací dativ je doložen ještě ve spisovném jazyce prvních desetiletí 19. století. Dilem to bylo pod vlivem církevní slovanštiny, dilem jako výsledek analogického přenesení adjektivní konstrukce do jiné situace (srov. Ломтев 1956, 232–292; Янович 1986, 258). Užívání přivlastňovacího dativu se zachovalo v některých spojeních jako *он мне друг, сказке конец, начало всем бедствиям, мера силам, цена золоту, каталог книгам, он сын ему, памятник Пушкину* aj. Na místě přivlastňovacího dativu vystupuje v současném jazyce genitiv s týmž významem, nebo akuzativ s předložkou *на* (v ojedinělých případech vedle těchto spojení se užívají i konstrukce dativní), srov.: *цена муки // цена на муку, роспись книг // роспись книгам, реестр бумаг // реестр бумагам*).

Zvláštnost představovaly konstrukce s tzv. **dativem absolutním**. Tuto konstrukci doporučoval užívat M. V. Lomonosov. Její původ je nejasný. Předpokládá se, že byla přejata z církevní slovanštiny, ve staroruském písemnictví byla značně rozšířena ve výpravné próze ještě v 17.–18. století. Konstrukce s dativem absolutním představovala spojení dativu substantiva nebo osobního zájmena s participiem, které se s ním shodovalo v rodě, čísle a pádě; participium plnilo funkci blízkou funkci slovesného přísudku. Sloužila jako prostředek pro zhuštění souvětí. Taková spojení se užívala pro označení příčiny nebo času děje (řídčejí podmínky nebo přípustky). V současném jazyce může být obrat s dativem absolutním vyjádřen vedlejší větou příčinnou nebo časovou. Srov.: *Князю помогающую, всё идѣт на ладь* «Когда князь помогает...» (Пов. вр. лет), *Умножившимся братѣи в пещерѣ и помыслиши поставити внѣ пещеры манастырь*

«Так как братва умножилась...» (Пов. вр. лет), *И помоливишюся ему, възлеже на одрѣ своемъ* «И, помолившись, он лёг на своё ложе» (Пов. вр. лет). Jestliže součástí obratu bylo přítomné participium, označovalo děj současný s dějem slovesného přísudku. Minulé participium označovalo děj, který předcházел ději slovesa (srov. Борковский–Кузнецов 1963, 445–446). V památkách jednacního charakteru, které odrážejí živou řeč, se dativ absolutní nevyskytuje. Z toho lze usuzovat, že tento obrat nebyl vlastní staroruskému syntaktickému systému. Postupně se omezovalo užívání této konstrukce a koncem 17. století se přestala užívat. Pokud se tento obrat vyskytl v literatuře 18. století, byl považován za archaismus. Je doložen například v díle *Путешествие из Петербурга в Москву* (1790) od A. N. Radiščeva: *Едущу мнѣ из Едрова, Анюта из мысли моей не уходила* «Когда я ехал из Едрова...». Předpokládá se, že odumírání této konstrukce v ruštině bylo spojeno s přechodem jmenných tvarů aktivních participií v přechodníky (srov. Стеценко 1977, 128).

Literatura:

- GALLIS, A.: *Дательный падеж направления в славянских языках*. ScSl 9 (1963), 104–122.
- HAVRÁNEK, B. (red.): *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy I. Hláskosloví a tvarosloví*. SPN, Praha 1976³.
- LEŠKA, O.: *Jazyk v strukturním pojetí. Kapitoly ze synchronní a diachronní analýzy ruštiny*. K vydání připravila Z. Skoumalová. Euroslavica, Praha 2003.
- MRÁZEK, R. – POPOVA, G. V.: *Historický vývoj ruštiny*. Skriptum. SPN, Praha 1982.
- ZAJÍČKOVÁ, J.: *Дательный беспредложный в современном русском литературном языке*. Univerzita Karlova, Praha 1972.
- ŽAŽA, S.: *K funkčnímu zatížení dativu v antických jazycích a ve staré ruštině*. *Linguistica Brunensia* 56 (2008), 77–105.
- БОРКОВСКИЙ, В. И. – КУЗНЕЦОВ, П. С.: *Историческая грамматика русского языка*. Москва, Изд-во АН СССР, 1963.
- БРАНДНЕР, А. – ЖАЖА, С.: *Древнерусские конструкции с дательным падежом на фоне античных языков*. In: *Актуальные проблемы филологии: античная культура и славянский мир*. Сборник научных статей. Минск, Республиканский институт высшей школы, 2011, 13–23.
- ЖАЖА, С.: *Беспредложный приименный дательный в древнерусском языке на фоне древнегреческого и латинского языков*. *Новая русистика* 1 (2008), 7–19.

- ИВАНОВ, В. В.: *Историческая грамматика русского языка*. Москва, «Просвещение», 1983.
- ИВАНОВ, В. В. – ПОТИХА, З. А.: *Исторический комментарий к занятиям по русскому языку в средней школе*. Пособие для учителя. Изд. 2-е, переработанное. Москва, «Просвещение», 1985.
- КОЛЕСОВ, В. В.: *Историческая грамматика русского языка*. Учебник для высших учебных заведений Российской Федерации. Санкт-Петербург, Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008.
- КРЕТОВА, В. Н. – СОБИННИКОВА, В. И.: *Историческое комментирование фонетики и грамматики русского языка*. Воронеж, Изд-во Воронежского университета, 1987.
- КРЫСЬКО, В. Б.: *Исторический синтаксис русского языка. Объект и переходность*. 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва, ООО Издательский центр «Азбуковник», 2006.
- ЛОМТЕВ, Т. П.: *Очерки по историческому синтаксису русского языка*. Москва, Изд-во Московского университета, 1956.
- ОБНОРСКИЙ, С. П.: *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода*. Москва–Ленинград, Изд-во АН СССР, 1946.
- ПОПОВА, З. Д.: *Из семантической истории дательного падежа*. In: Сравнительно-исторические исследования русского языка. Воронеж, Изд-во Воронежского университета, 1980, 48–53.
- СТЕЦЕНКО, А. Н.: *Исторический синтаксис русского языка*. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. Москва, «Высшая школа», 1977.
- ШАХМАТОВ, А. А.: *Синтаксис русского языка*. Ленинград, «Учпедгиз», 1941.
- ШВЕДОВА, Н. Ю. – ЛОПАТИН, В. В. (ред.): *Русская грамматика*. Изд. 2-е, исправленное. Москва, «Русский язык», 1990.
- ЯНОВИЧ, Е. И.: *Историческая грамматика русского языка*. Минск, Изд-во «Университетское», 1986.